

WALDEMAR REZMER

Polskie formacje wojskowe w Rosji 1917–1922 – baza źródłowa, stan wiedzy i postulaty badawcze

Setna rocznica odzyskania niepodległości i odrodzenia Wojska Polskiego skłania do zbilansowania dorobku historiograficznego polskiego wysiłku zbrojnego w latach I wojny światowej i bezpośrednio po niej następującego okresu wojen o niepodległość i kształt granic Rzeczypospolitej. Nie ma najmniejszej wątpliwości, że dorobek ten jest znaczny. W wydanej w 1988 r. – w siedemdziesiątą rocznicę zakończenia I wojny światowej – specjalnej bibliografii odnotowano 2530 publikacji o udziale Polaków w czteroletnich krwawych zmaganiach¹. Edytowana dziesięć lat później przez Centralną Bibliotekę Wojskową (CBW) bibliografia *Militarne aspekty odrodzenia Rzeczypospolitej 1914–1921* zawiera 9717 publikacji: drukowanych zbiorów dokumentów, relacji i wspomnień, syntez, monografii, artykułów naukowych, opracowań przyczynkarskich, tomów materiałów z konferencji i sympozjów naukowych, prac publicystycznych i albumów². Wśród wskazanych wyżej dzieł aż 5005 poświęcono polskim koncepcjom niepodległościowym przed I wojną światową i w jej trakcie, organizacjom wojskowym i paramilitarnym tego okresu, sprawie polskiej na arenie międzynarodowej, polskim formacjom zbrojnym działającym w latach 1914–1918/1919 (Legiony Polskie, Polska Siła Zbrojna, Polska Organizacja Wojskowa, Armia Polska we Francji i we Włoszech, oddziały w Rumunii i Rosji). Pozostałe 4712 prac dotyczy okresu 1918–1921, kiedy odradzało się Wojsko Polskie i toczyły wojny o niepodległość i granice. Bibliografia CBW jest już dziś niekompletna,

¹ S. Derejczyk, U. Olech, *Polacy w pierwszej wojnie światowej. Problematyka wojskowa. Bibliografia*, Warszawa 1988.

² *Militarne aspekty odrodzenia Rzeczypospolitej 1914–1921. Bibliografia*, t. I–II, Warszawa 1998.

o czym zresztą ostrzegali jej autorzy, pisząc, iż ich dzieło „rejestruje około 10 tys. wybranych publikacji krajowych i zagranicznych z lat 1910–1998, wydanych na ziemiach polskich w granicach przedrozbiorowych oraz polonica zagraniczne, odnoszące się do tej problematyki”³. Biorąc pod uwagę, że od jej edycji minęło dwadzieścia lat, w chwili obecnej liczba publikacji – krajowych i zagranicznych – dotyczących czynu zbrojnego Polaków w latach 1914–1921 sięga zapewne 15 tys. pozycji.

Odnotowując pozytywnie wyżej wspomniany dorobek piśmienniczy, wskazać jednak należy, iż charakteryzuje się on dużą nierównomiernością. Różnice widoczne są nie tylko w sposobie ujęcia i metodologii, lecz także pod względem ilościowym i preferowanej tematyki. Dużo publikacji na temat polskich wysiłków niepodległościowych i czynu zbrojnego podczas I wojny światowej pojawiło się w latach międzywojennych, znacznie skromniej literatura ta wzrastała w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (PRL), aby ponownie edytorsko zacząć szybko powiększać się na początku ostatniej dekady XX w. W tych trzech historiograficznych okresach zauważyć można jednak jeden element wspólny, którym było uwidoczniające się eksponowanie tematów związanych z nurtem piłsudczykowskim (Legiony Polskie, Polska Organizacja Wojskowa – POW). Znacznie mniejsze zainteresowanie badaczy budziły formacje wojskowe utworzone podczas I wojny światowej i krótko po jej zakończeniu, które nie były związane z obozem Józefa Piłsudskiego⁴. Wyraźnym wyrazem tej tendencji było chociażby pierwsze syntetyczne ujęcie dziejów wojskowości polskiej okresu I wojny światowej autorstwa Wacława Lipińskiego, który omówił wszystkie najważniejsze polskie formacje wojskowe, ale priorytetowo potraktował inicjatywy i dokonania piłsudczyków⁵. Wtedy takie podejście było w dużej mierze zrozumiałe. Obóz legionowy, przez większość tego czasu sprawujący władzę w Rzeczypospolitej, starał się legitymizować swoją kierowniczą pozycję polityczno-wojskową w państwie, uwydatniając własne zasługi w walce o niepodległość, a jednocześnie pomniejszać, a nawet dyskredytować wysiłki niepodległościowe politycznych rywali oraz ich organizacyjne i zbrojne osiągnięcia. Etos heroicznej walki zbrojnej legionistów i ich wieloletniej działalności niepodległościowej – legalnej i konspiracyjnej – miał być bowiem jednym z najważniejszych mitów założycielskich odbudowywanego państwa, a tradycje polskich formacji wojskowych (po maju 1926 r.

³ *Ibidem*, s. 7.

⁴ Więcej na ten temat zob. P. Stawecki, *Polska historiografia wojskowa I wojny światowej [w:] I wojna światowa na ziemiach polskich. Materiały sympozjum poświęconego 70 rocznicy wybuchu wojny*, Warszawa 1986, s. 5–19.

⁵ W. Lipiński, *Walka zbrojna o niepodległość Polski 1905–1918*, Warszawa 1931.

z wyraźną dominacją Legionów Polskich i POW) najważniejszym składnikiem budowy i spistości sił zbrojnych II Rzeczypospolitej.

Powstały w II Rzeczypospolitej trend błyskawicznie zakorzenił się w polskiej historiografii, stał się jej niezmiernie trwałym nurtem. Dał o sobie znać nawet w okresie PRL, w którym ze względów politycznych i ideologicznych podjęto działania mające doprowadzić do zmiany polskiej pamięci narodowej i przeobrażenia kulturowanych dotychczas wielu tradycji.

Szczególnie trudne dla polskiej nauki historyczno-wojskowej, były lata 1949–1956, czas, w którym dokonywano gwałtownej indoktrynacji badań do założeń nowej metodologii, wynikającej z podstaw materializmu dialektycznego i historycznego. W sferę nauki, w tym również historyczno-wojskowej bardzo mocno zaczęły ingerować czynniki administracyjno-polityczne i partyjne. To one wytyczały tematykę badawczą, podporządkowaną obowiązującemu wtedy kursowi politycznemu, oraz narzucały określony sposób ich rozumienia i interpretacji, taki, który był zgodny z panującymi założeniami ideologicznymi. Podejmowane wówczas przedsięwzięcia naukowe i popularnonaukowe były prowadzone głównie dla potrzeb praktycznych – walki ideologicznej i politycznej. Realizowano także zadania naukowe i edytorskie (tłumaczenie i publikowanie dzieł autorów sowieckich), które w formie nakazowej przekazywane były z Moskwy⁶. Nie przejmowano się tym, że niewiele miały wspólnego z rzetelnymi badaniami historycznymi.

Najważniejszą rolę w „kierowaniu nauką” historyczno-wojskową odgrywał wtedy Główny Zarząd Polityczno-Wychowawczy Wojska Polskiego (od 1950 r. Główny Zarząd Polityczny Wojska Polskiego – GZP), któremu były podporządkowane poszczególne placówki historyczne w wojsku. To on najmocniej krępował prace badawcze historyków wojskowych i ujemnie wpływał na ich wyniki⁷. On także decydował o negatywnym doborze nowych kadr do placówek historycznych w wojsku, ponieważ najistotniejszym kryterium były postawa i zaangażowanie polityczne oraz pochodzenie społeczne kandydatów. Ich predyspozycje i kwalifikacje naukowe odgrywały rolę mało istotną. W taki sposób dobrana kadra nie była w stanie realizować żadnych ambitniejszych przedsięwzięć naukowo-wydawniczych. Jej działalność polegała więc na wykonywaniu zadań o charakterze polityczno-propagandowym i popularyzatorskim, tłumaczeniu i wydawaniu sowieckich prac naukowym (często były to dzieła pseudonaukowe) lub bezkrytycznym odwzorowywaniu historiografii sowieckiej. Odpowiednie, często drobiazgowo, dyrektywy przekazywane były z GZP. W podejmowanych własnych pracach historycznowojskowych stosunkowo szybko ujawniła się zmiana

⁶ Więcej na ten temat zob. J. Szumski, *Polityka a historia. ZSRR wobec nauki historycznej w Polsce w latach 1945–1964*, Warszawa 2016.

⁷ B. Miśkiewicz, *Szkice z dziejów wojskowości*, Warszawa–Poznań 1991, s. 82.

założeń teoretycznych i przejście do stosowania metodologii materializmu dziejowego. Efektem tego było niejednokrotnie mechaniczne podejście do procesu historycznego, często tendencyjne przedstawianie dziejów militarynych, a także nieobiektywne ocenianie dotychczasowego dorobku historyograficznego. Wiele prac powstawało na doraźne, polityczne zapotrzebowanie. Choć obejmowały one różne tematy z dziejów oręża polskiego, miały jednak wspólny mianownik, którym były „postępowe tradycje wojskowe”. O tym, co jest „postępowe”, a co „reakcyjne”, decydował GZP. Do zrealizowania tych prac kierowano z reguły oficerów z bogatym doświadczeniem bojowym, tzw. „frontowców”, którzy jednak – z bardzo małymi wyjątkami – posiadali marne przygotowanie merytoryczne, metodologiczne i warsztatowe. Tym się jednak nie przejmowano, gdyż służba historyczna w Wojsku Polskim w tym okresie była nastawiona na propagandę i „politrobotę”, a nie pisanie rzetelnych prac naukowych. Ze względów politycznych i ideologicznych w pierwszym rządzie starano się uwypuklać rolę rewolucyjnych formacji wojskowych w Rosji, wkład Gwardii Czerwonej i Armii Czerwonej w zwycięstwo w wojnie domowej oraz udział Polaków w bolszewickiej rewolucji i wojnie domowej, dyskwalifikując i pejoratywnie przedstawiając rolę pozostałych sił politycznych i formacji wojskowych. Klasycznym przykładem takiego opracowania była praca Leona Grossfelda opatrzona „słusznym politycznie” tytułem *Polskie reakcyjne formacje wojskowe w Rosji 1917–1918*⁸. Wspierano natomiast tłumaczenie i edytowanie prac sowieckich historyków, które w niektórych fragmentach mówiły o kwestii polskiej podczas I wojny światowej i polskiej obecności militarnej we wschodniej Rosji i na Syberii w drugiej dekadzie XX w.⁹

Oprócz wspomnianych wyżej ograniczeń o charakterze polityczno-ideologicznym badania polskich ochotniczych formacji niepodległościowych były niemożliwe także z powodu zablokowania dostępu do materiałów archiwalnych. Akta wytworzone podczas I wojny światowej i w latach międzywojennych były bowiem składowane w magazynach w Wesołej, które były pod nadzorem Głównego Zarządu Informacji Wojska Polskiego. Informacja wojskowa wykorzystywała posiadane przez siebie materiały do celów politycznych i represjonowania wytypowanych oficerów. Nie była natomiast zainteresowana ich naukowym spożytkowaniem.

Pozytywne zmiany nastąpiły dopiero po 1956 r. Wtedy to rozpoczął się powolny proces uwalniania polskiej nauki z polityczno-administracyjnego dogmatycznego gorsetu. Zniknięcie szeregu pozanaukowych ograniczeń

⁸ L. Grossfeld, *Polskie reakcyjne formacje wojskowe w Rosji 1917–1918*, Warszawa 1956.

⁹ Zob. np. A. Bieriozkin, *Kierownicza rola Stanów Zjednoczonych w przygotowaniu i realizacji interwencji zbrojnej przeciwko Rosji Radzieckiej (1918–1920)*, Warszawa 1951; E. A. Bołtin, *Rozgromienie Kołczaka*, Warszawa 1952.

badawczych, pełniejsze udostępnianie historykom krajowej bazy źródłowej, możliwość korzystania z archiwaliów sowieckich i niemieckich (w ograniczonym zakresie), a także z zagranicznej (również emigracyjnej) literatury naukowej umożliwiły podjęcie wielu przedsięwzięć badawczych, których efektem były publikacje odpowiadające rygorom prac naukowych.

W Wojsku Polskim proces ten przebiegał znacznie wolniej niż w innych sektorach życia społecznego, kulturalnego i naukowego kraju. W kierowniczych kręgach Wojska Polskiego – i w GZP – byli bowiem ludzie ukształtowani według sowieckich wzorców, którzy z wielkimi oporami przyjmowali nowe, znacznie liberalniejsze zasady kierowania polityką naukową. Nie widzieli oni potrzeby dokonywania żadnych istotniejszych zmian w tym zakresie. Jednak z roku na rok malały ich możliwości wpływania na kształt nauczania i indoktrynacji składu osobowego Wojska Polskiego oraz na tematykę badań i politykę edytorską. Można więc było, nawet w wojskowych placówkach historycznowojskowych, podjąć badania niektórych – wyselekcjonowanych – polskich przedsięwzięć niepodległościowych przed i w trakcie I wojny światowej oraz w pierwszych latach istnienia II Rzeczypospolitej.

Z biegiem czasu malała liczba nierzetelnych, miernych merytorycznie i warsztatowo prac. Dalej jednak pobrzmiwały echa dogmatycznego centralnego kierowania nauką historyczną i historycznowojskową. Oprócz „postępowych tradycji wojskowych” i badań nad dziejami ruchu robotniczego, widzianego wówczas także w postaci społecznej bazy dla polskich działań niepodległościowych, wciąż priorytetowo traktowano „polsko-radzieckie braterstwo broni” i problematykę walk o „dawne ziemie piastowskie” oraz granice zachodnie i północne w latach 1918–1921¹⁰. Przychylnie patrzono również na przedsięwzięcia badawcze, których celem było ukazanie udziału Polaków w rewolucji bolszewickiej i w wojnie domowej. Kontynuowano więc tłumaczenie i edytowanie wspomnień uczestników rewolucji bolszewickiej i wojny domowej w Rosji¹¹ oraz publikowano wyselekcjonowane

¹⁰ Powstało w związku z tym wiele prac monograficznych i rozpraw. Zob. np. *Z postępowych tradycji oręża polskiego 1917–1939*, red. I. Pawłowski, Warszawa 1966; J. Ludyga-Laskowski, *Zarys historii trzech powstań śląskich 1919–1920–1921*, Warszawa–Wrocław 1973; F. Biały, *Niemieckie ochotnicze formacje zbrojne na Śląsku 1918–1923*, Katowice 1976; W. Ryżewski, *Trzecie powstanie śląskie 1921. Geneza i przebieg działań bojowych*, Warszawa 1977; M. Anusiewicz, M. Wrzosek, *Kronika powstań śląskich 1919–1921*, Warszawa 1980; A. Czubiński, Z. Grot, B. Miśkiewicz, *Powstanie wielkopolskie 1918–1919. Zarys dziejów*, Warszawa–Poznań 1978; A. Czubiński, *Powstanie wielkopolskie 1918–1919. Geneza – charakter – znaczenie*, Poznań 1978 (wyd. 2 Poznań 1988).

¹¹ Zob. M. Boncz-Brujewicz, *Wspomnienia 1914–1919*, Warszawa 1959; *Na granicy epok. Wspomnienia o udziale Polaków w Rewolucji Październikowej i wojnie domowej w Rosji 1917–1921*, red. Z. Iwańczuk *et al.*, tłum. M. Markowicz-Łohinowicz, W. Komarnicka, Warszawa 1967; F. Boh-Szurowski, *Wspomnienia z walk żołnierza polskiego na frontach rewolucji*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” (dalej: WPH) 1968, nr 1 (45), s. 280–294.

dokumenty¹². Konsekwencją tej zmodyfikowanej polityki naukowej i edytorskiej było pojawienie się już pod koniec lat pięćdziesiątych książek i artykułów o sporej wartości naukowej, szczególnie w komponencie informacyjnym¹³.

Pomimo zauważalnej odwilży w polityce naukowej i wydawniczej, która nastąpiła w PRL po październiku 1956 r. aż do końca lat osiemdziesiątych, problematyka stosunków polsko-rosyjskich i polsko-sowieckich w pierwszych trzech dekadach XX wieku była cały czas silnie nadzorowana, wiele tematów reglamentowano, a nawet całkowicie eliminowano z przedsięwzięć badawczych i z rynku edytorskiego. Wśród nich była wojna polsko-sowiecka 1919–1920. Jednak wbrew intencjom władz, w większości drukowanych wówczas prac, wciąż – podobnie jak w II Rzeczypospolitej – najszerszej prezentowano ugrupowania polityczne i formacje zbrojne związane z Józefem Piłsudskim¹⁴. Publikacje, których celem było dyskwalifikowanie i pejoratywne przedstawianie roli Marszałka i wspierających go sił politycz-

¹² *Polskie formacje rewolucyjne w świetle dokumentów. Wybór dokumentów*, wstęp E. Kozłowski, W. Ryżeski, WPH 1967, nr 4 (44), s. 254–281.

¹³ M. Wrzosek, *Przyczynek do historii 1 Rewolucyjnego Pułku Polskiego*, „Przegląd Historyczny” 1957, z. 8, s. 707–728; *idem*, *Konflikt Korpusu generała Dowbor-Muśnickiego z władzą radziecką*, „Przegląd Historyczny” 1967, z. 4, s. 648–663; *idem*, *Nurt rewolucyjny w 1 Korpusie Polskim gen. J. Dowbor-Muśnickiego*, „Z Pola Walki” 1969, nr 2, s. 173–177; *idem*, *Z dziejów 1 Rewolucyjnego Pułku Polskiego w Rosji, 24.1.1917 – 6.1.1918 r.*, WPH 1977, nr 3 (77), s. 48–72; P. Gołub, *Rewolucyjne oddziały polskie w Rosji w latach 1917–1920*, „Wojsko Ludowe” 1958, nr 1/2, s. 64–66; Z. Łukawski, *Przyczynek do historii Zachodniej Dywizji Strzelców*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 1960, z. 4, s. 117–135; A. Zatorski, *Dzieje Białgorodzkiego 1 Polskiego Pułku Rewolucyjnego w Rosji*, Warszawa 1960; *idem*, *Żołnierz dywizji strzelców polskich wobec rewolucji rosyjskiej*, „Z Dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich” 1965, t. 1, s. 4–27; *idem*, *Żołnierze Polacy wobec kwestii demobilizacji armii rosyjskiej na przełomie 1917/1918*, „Z Dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich” 1970, t. 6, s. 197–206; *idem*, *Polska lewica wojskowa w Rosji w okresie rewolucji 1917–1918*, Warszawa 1971; J. Hofman, *Z dziejów Czerwonego Pułku Warszawy*, WPH 1964, nr 2, s. 186–211; W. Bortnowski, *Powstanie zbrojne w Moskwie w 1917 r. 25.10.–3.11.1917 r.*, WPH 1967, nr 4 (44), s. 20–65; F. Swietlikowa, *O narastaniu sytuacji rewolucyjnej w armii rosyjskiej w 1917 r.*, WPH 1968, nr 1 (45), s. 116–144; W. Najdus, *Polacy w rewolucji 1917 r.*, Warszawa 1967; *idem*, *Lewica polska w kraju rad 1918–1920*, Warszawa 1971; I. Pawłowski, K. Sobczak, *Walczyli o Polskę. Polacy i oddziały polskie w rewolucji październikowej i wojnie domowej w Rosji 1917–1921*, Warszawa 1967; A. L. Kronik, *Zachodnia Dywizja Strzelców 1918–1919*, „Z Dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich” 1968, t. 3, s. 51–64; P. M. Kaleničenko, *Polacy w Rewolucji Październikowej i wojnie domowej na Ukrainie 1917–1920*, Warszawa 1969; T. Butkiewicz, *Polscy żołnierze Wielkiej Października*, Warszawa 1977 (wyd. 2, Warszawa 1987).

¹⁴ Zob. np. J. Rzepecki, *Rodowód wojska Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1959; A. Garkicki, *Geneza legionów. Zarys dziejów Komisji Tymczasowej Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych*, Warszawa 1964; M. Wrzosek, *Polskie formacje wojskowe podczas I wojny światowej*, Białystok 1977; J. Molenda, *Piłsudczycy a narodowi demokraci 1908–1918*, Warszawa 1980; T. Nałęcz, *Polska Organizacja Wojskowa 1914–1918*, Wrocław 1984; *idem*,

nych i formacji wojskowych w odzyskanie i ugruntowanie niepodległości, nie miały żadnego istotnego wpływu na zmianę postrzegania Piłsudskiego i obozu legionowego przez polskie społeczeństwo¹⁵.

Nakreślona wyżej historiograficzna dominacja w II Rzeczypospolitej piłsudczykowskiemu czynu zbrojnego, później także widoczna w piśmiennictwie historycznowojskowym PRL, i dająca o sobie znać również w powojennej twórczości historycznej na emigracji, nie zmieniła się po przekształceniach polityczno-społecznych, zapoczątkowanych w naszym kraju w 1989 r. Zjawisko to uległo chyba nawet wzmocnieniu. W latach dziewięćdziesiątych nastąpiło bowiem wzmoczenie badań legionowych – rezultatem były wydawnictwa źródłowe¹⁶, próby syntez i albumy¹⁷, monografie oddziałów legionowych¹⁸, studia

Irredenta polska, Warszawa 1987; D. Nałęcz, T. Nałęcz, *Józef Piłsudski – legendy i fakty*, Warszawa 1986.

¹⁵ Zob. np. S. Migdał, *Piłsudczyzna w latach pierwszej wojny światowej. Zarys działalności i ideologii*, Katowice 1961; S. Arski, *My pierwsza brygada*, Warszawa 1963; *Józef Piłsudski w opiniach polityków i wojskowych*, red. E. Kozłowski, Warszawa 1985.

¹⁶ M.in. w ostatniej dekadzie ukazały się: memuary Tadeusza Furgalskiego „Wyrwy” (*Dziennik 1913–1916*, Kraków 2011), Leona Wasilewskiego (*Piłsudski jakim Go znałem*, Warszawa 2013), *Dziennik z kampanji Rosyjskiej Krasickiego Augusta Porucznika w sztabie komendy polskich legionów 1914–1916* (t. 1–2, Tczew 2013), Józefa Panasia (*Pamiętniki kapelana Legionów Polskich*, Pruszków 2014), Wiktora T. Drymmera (*W służbie Polsce. Wspomnienia żołnierza i państwowca z lat 1914–1947*, Warszawa 2014), Tadeusza Hołówko (*Przez dwa fronty. Ze wspomnień emisariusza politycznego z 1918 roku z Warszawy do Kijowa, Rzeszów 2014 i Przez kraj czerwonego caratu. Przez dwa fronty. Cz. II, Rzeszów 2014*), Adama Ludwika Korwin-Sokołowskiego (*U boku marszałka. Wspomnienia Szefa Gabinetu*, Warszawa 2015) oraz tomy dokumentów: *Legiony Polskie 1914. Wybór materiałów źródłowych z zasobu Centralnego Archiwum Wojskowego*, red. A. Żak, Warszawa 2014; *Józef Piłsudski. Źródła z lat 1914–1918 w Austriackim Archiwum Państwowym w Wiedniu*, t. I: *Archiwum wojny*, Warszawa 2015; *Raporty i korespondencja oficerów werbunkowych Departamentu Wojskowego Naczelnego Komitetu Narodowego 1915–1916. Zagłębie Dąbrowskie i Częstochowa*, oprac. J. Z. Pająk, Kielce 2015.

¹⁷ M. Klimecki, W. Klimczak, *Legiony Polskie*, Warszawa 1990; M. Klimecki, K. Filipow, *Legiony to... Szkice z dziejów Legionów Polskich*, Białystok 1998; W. Milewska, J. T. Nowak, M. Zientara, *Legiony Polskie 1914–1918. Zarys historii militarnej i politycznej*, Kraków 1998; J. Konefał, *Legiony Polskie w Lubelskiem 1914–1918*, Lublin 1999 (wyd. 2, Lublin 2008); P. Waingertner, *Żelazna Karpacka. II Brygada Legionów Polskich w fotografii*, Łódź 2003; J. Osiecki, S. Wyrzycki, *Legionowym szlakiem... Z dziejów oddziałów Józefa Piłsudskiego na Kielecczyźnie 1914–1915*, Kielce 2008; J. Snopko, *Finał epopei Legionów polskich 1916–1918*, Białystok 2007; J. T. Nowak: *Szlak Bojowy Legionów Polskich*, Kraków 2014; A. Dylewski, *Legioniści Piłsudskiego*, Warszawa 2014; W. Wysocki, W. Cygan, J. J. Kasprzyk, *Legiony Polskie 1914–1918*, Warszawa 2014; W. Lipiński, *Album Legionów Polskich*, Kraków 2014; A. Nowak, *Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku)*, Kraków 2015; *Legiony Polskie 1914–1918*, red. nauk. J. Tarczyński, Warszawa 2014 (wyd. 2, Warszawa 2015 i wyd. 3 uzup., Warszawa 2016).

¹⁸ Zob. np. S. Czerep, *II Brygada Legionów Polskich*, Warszawa 2007; M. Walak, *Niepodległością naznaczeni. Z dziejów powstania i walk III Brygady Legionów Polskich 1915–1917*, Bełchatów 2010; G. Baumfeld, *Artyleria legionów pułk pierwszy*, Oświęcim 2013.

bitew i bojów, w których legionieści brali udział¹⁹, portrety zbiorowe oraz biografie Piłsudskiego, generałów i oficerów związanych z Legionami Polskimi²⁰, a także wiele prac omawiających najrozmaitsze kwestie związane z działaniami bojowymi i życiem codziennym legionistów²¹. W 2018 r., w stulecie zakończenia I wojny światowej i wskrzeszenia Rzeczypospolitej, legionieści jako jedyni uhonorowani zostali syntetycznym dziełem prezentującym losy ich formacji od 1914 do 1918 r.²²

Ilościowo bogate piśmiennictwo dotyczące walk o niepodległość i granice Rzeczypospolitej w latach 1914–1921, oprócz wspomnianej supremacji

¹⁹ Zob. J. Konefał, *Bitwa Legionów Polskich pod Jastkowem w dniach 31 lipca – 3 sierpnia 1915 r.*, „Rocznik Lubelski” 1985–1986, s. 121–129; J. Myjak, *Konary*, Staszów 1988; S. J. Rostworowski, *Nie tylko Pierwsza Brygada (1914–1918). Z Legionami na bój*, Warszawa 1993; S. Czerep, *Kostiuchnowka*, Warszawa 1994; A. Żak, *Rokitna 1915*, Warszawa 1994; J. Ślipiec, *Walki polsko-rosyjskie pod Mołotkowem (28–29 X 1914 r.) jako pierwsza wielka bitwa odradzającego się Wojska Polskiego [w:] Z walk II Brygady Legionów Polskich w Karpatach Wschodnich 1914/1915*, red. L. Fac, Przemysł 2002 (Biblioteka Przemyska, t. XLI), s. 66–80; U. Oettingen, *I Brygada na Wołyniu (grudzień 1915 – kwiecień 1916)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” (dalej: PHW) 2007, nr 2 (217), s. 39–58, T. Dudek, *Kostiuchnowka 1916*, Warszawa 2017.

²⁰ Do najważniejszych należą: W. Suleja, *Józef Piłsudski*, Wrocław 1995; W. K. Cygan, *Oficerowie Legionów Polskich 1914–1917. Słownik biograficzny*, t. 1–5, Warszawa 2005–2007; M. Jabłonowski, P. Stawecki, *Następca Komendanta. Edward Śmigły-Rydz. Materiały do biografii*, Pułtusk 1998; P. Olstowski, *Generał Gustaw Orlicz-Dreszer (1889–1936). Dowódca wojskowy i działacz społeczno-polityczny*, Toruń 2000; D. Bargielowski, *Po trzykroć pierwszy. Gen. Michał Tokarzewski-Karaszewicz*, t. 1, Warszawa 2000; A. Adamczyk, *Generał dywizji Sławoj Felicjan Składkowski (1885–1962). Zarys biografii politycznej*, Toruń 2001; P. Samuś, *Walery Sławek. Droga do niepodległości*, Płock 2003; M. Sioma, *Sławoj Felicjan Składkowski. Żołnierz i polityk*, Lublin 2005; J. Mierzwa, *Pułkownik Adam Koc. Biografia polityczna*, Kraków 2006; P. Cichoracki, *Droga ku anatemie. Waclaw Kostek-Biernacki (1884–1957)*, Warszawa 2009; J. Majka, *Generał Józef Zajac. Legionista, lotnik, naukowiec*, Rzeszów, 2012; A. A. Kozłowska, *Góral Generałem Andrzej Galica. Biografia żołnierza, polityka i literata*, Łódź 2013; M. Staroń, *Likwidacja Polskiego Korpusu Posiłkowego w 1918 roku. Losy legionistów po traktacie brzeskim*, Warszawa 2013; M. Kolmasiak, „Król żandarmów”. *Biografia Walentego Wójcika przybocznego Marszałka Piłsudskiego*, Radomsko 2013; Z. Gnat-Wieteska, *Generał Brygady Stanisław Tessaro-Zosik*, Pruszków 2014; *idem*, *Generał Brygady Kazimierz Orlik-Łukoski*, Pruszków 2018; M. Jabłonowski, P. Stawecki, *Edward Śmigły-Rydz Następca komendanta*, Warszawa 2014; P. Kilańczyk, *Julian Stachiewicz 1890–1934 Żołnierz i historyk*, Poznań 2014; *Leksykon Piłsudczykowski*, red. J. H. Szlachetko, K. Dziuda, K. Piskała, t. I: *Słownik biograficzny A–Ł*, Gdańsk 2015 i t. II: *Słownik biograficzny M–Ż*, Gdańsk 2017; J. Wieliczka-Szarek, *Józef Piłsudski 1867–1935. Wszystko dla niepodległej*, Kraków 2015; J. Majka, *Generał brygady Waclaw Scaevola-Wieczorkiewicz 1890–1969. Krótka biografia wojskowa*, Rzeszów 2018; R. Litwiński, *Kordian Józef Zamorski. „Granatowy generał”*, Lublin 2018.

²¹ J. Koziół, *Straceńców los, czyli o legionistach spod Łowczówka*, Tuchów 1998; A. R. Kaczyński, *Życie codzienne żołnierzy Legionów Polskich podczas kampanii Wołyńskiej 1915–1916 w świetle pamiętników żołnierskich*, Lwów 2014; J. Cisek, K. Stepan, *Lista strat Legionów Polskich 1914–1918*, Kraków 2006.

²² A. Chwalba, *Legiony Polskie 1914–1918*, Kraków 2018.

szeroko pojętej problematyki piłsudczykowskiej, ma jeszcze jeden charakterystyczny wyróżnik. *Gros* prac to *sensu stricte* opisy działań bojowych: począwszy od szczebla najniższego – taktycznego, aż po rozważania o charakterze strategicznym. Inne aspekty walk o niepodległość i granice II Rzeczypospolitej są w nim traktowane drugorzędnie. Potwierdzenie tej tezy znaleźć można w diagnozach stanu badań tego okresu wykonanych m.in. przez Andrzeja Nowaka²³, Wojciecha Materskiego²⁴, Tadeusza Wawrzyńskiego²⁵, Przemysława Olstowskiego²⁶, Janusza Odziemkowskiego²⁷, Siergieja Nikołajewicza Połtoraka²⁸ i innych.

Wymienieni wyżej historycy (i wiele innych osób) nieraz postulowali uruchomienie programów badawczych, których efektem miały być publikacje dotyczące także pozostałych, pozalegionowych, polskich formacji ochotniczych uczestniczących w czynnie niepodległościowym, a następnie w walce o granice Rzeczypospolitej, co miało doprowadzić do wypełnienia istniejących – konkretnie wskazywanych – „białych plam” w polskiej historiografii. Przymuszczalnie, aby przyspieszyć realizację tego programu, niedawno dokonano nawet zmiany w ustawie o Instytucie Pamięci Narodowej, rozszerzając jego działania na upamiętnianie historycznych wydarzeń, miejsc i postaci w dziejach walk i męczeństwa narodu polskiego w kraju i za granicą oraz miejsc walki i męczeństwa innych narodów na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od 8 listopada 1917 r. do 31 lipca 1990 r.

Nie ma najmniejszej wątpliwości, iż posunięcie to – jak i wiele innych, wcześniejszych – już pomogło w intensyfikacji badań²⁹, a w najbliższych

²³ A. Nowak, *Wojna polsko-sowiecka 1919–1921 roku w świetle najnowszych publikacji*, „Kwartalnik Historyczny” 1993, z. 3, s. 80–107.

²⁴ W. Materski, *Historiografia stosunków polsko-radzieckich. Stan aktualny i perspektywy badawcze*, Łódź 1996 („Acta Universitatis Lodziensis”. Foli Historia 55), s. 21.

²⁵ T. Wawrzyński, *Wojna polsko-sowiecka 1919–1920: stan i perspektywy badań oraz charakterystyka akt proweniencji wojskowej*, „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej” 1995, nr 18, s. 5–21.

²⁶ P. Olstowski, *O potrzebach badań nad dziejami walk o niepodległość i granice Rzeczypospolitej (1914–1921)* [w:] *Z dziejów walk o niepodległość*, t. 3, Warszawa 2015, s. 90–107.

²⁷ J. Odziemkowski, *Zwycięstwo w wojnach z Ukraińską Republiką Ludową i Rosją bolszewicką w świetle historiografii polskiej* [w:] *Z dziejów walk o niepodległość*, t. 3, Warszawa 2015, s. 121–132.

²⁸ S.N. Połtorak, *Historiografia radziecka pierwszej połowy lat dwudziestych o wojnie między Rosją a Polską w 1920 r.* [w:] *Siłły zbrojne – polityka. Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Przybylskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. P. Kurlenda et al., Toruń 2005, s. 265–273.

²⁹ M.in. ostatnio ukazało się monumentalne albumowe dzieło prezentujące formacje polskie w Rosji istniejące w latach 1914–1918. Zob. W.J. Muszyński, *Białe Legiony 1914–1918. Od Legionu Puławskiego do I Korpusu Polskiego*, Warszawa 2018.

latach będzie skutecznie stymulowało wykonanie przynajmniej niektórych zgłaszanych postulatów. Niektóre z tych badawczych żądań powinno się jednak potraktować priorytetowo, co pozwoli w ciągu najbliższych czterech lat (do 2021 r.) otrzymać „produkt” piśmienniczy w postaci przyczynków zbudowanych na solidnych fundamentach źródłowych, a później obszerniejsze dzieła o charakterze analitycznym i syntetyzującym. Do tej grupy z całą pewnością należą badania losów formacji wojska polskiego tworzonych po stronie państw Ententy w latach Wielkiej Wojny. Już w 1990 r. zwrócił na to uwagę Mieczysław Wrzosek, pisząc: „W dziedzinie badań poświęconych formacjom tworzonym po stronie państw Ententy, od 1917 r. zaliczanych do Armii Polskiej we Francji, nie widać postępu”³⁰. Choć od sformułowania i przedstawienia tej surowej, ale trafnej oceny minęło prawie trzydzieści lat, nie straciła wiele na aktualności. Oczywiście, upływ czasu sprawił, że należy ją nieznacznie zmodyfikować, stwierdzając, że w badaniach losów formacji organizowanych do walki po stronie Ententy nastąpił postęp, nadal jednak nie jest on satysfakcjonujący piśmienniczo.

Jak wcześniej wspomniałem, w przeciwieństwie do Legionów Polskich problem stosunku mocarstw Ententy do kwestii polskich dążeń niepodległościowych, dzieje Armii Polskiej we Francji, Armii Polskiej we Włoszech oraz losy – często heroiczne – polskich jednostek wojskowych w Rosji budzą wciąż niewielkie zainteresowanie profesjonalnych historyków. Efektem tego jest brak monografii prezentujących oficjalne stanowisko i rzeczywiste polityczno-militarne poczynania państw Ententy w kwestii polskiej. W tej sytuacji musimy z konieczności sięgać do mocno już przestarzałych publikacji drukowanych w II Rzeczypospolitej, do prac napisanych w okresie PRL albo na emigracji³¹. Nie ma również monografii „błękitnej” armii gen. Józefa Hallera³², nie ma całościowego opracowania ukazującego polskie przedsięwzięcia wojskowe we Włoszech. Istniejące uwarunkowania historiograficzne zmuszają więc i w tym wypadku do szukania potrzebnych informacji

³⁰ *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939*, pod red. P. Stawieckiego, Warszawa 1990, s. 126.

³¹ T. Komarnicki, *Piłsudski a polityka wielkich mocarstw zachodnich*, „Niepodległość” 1952, t. 4, s. 17–92; M. Leczyk, *Komitet Narodowy Polski a Ententa i Stany Zjednoczone 1917–1919*, Warszawa 1966; A. M. Cieniała, *Polityka brytyjska wobec odrodzenia Polski 1914–1918*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1968, z. 16, s. 67–94; S. Sierpowski, *Powstanie armii polskiej we Włoszech w czasie pierwszej wojny światowej*, „Roczniki Historyczne” 1976, t. 42, s. 83–114; W. Śladkowski, *Opinia publiczna we Francji wobec sprawy polskiej w latach 1914–1918*, Wrocław 1976; Z. Wasik, *Stosunek Francji do sprawy polskiej podczas I wojny światowej*, Toruń 1981, („Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Prawo”, nr 19), s. 47–59.

³² Trudno za takie opracowanie uznać książkę Witolda H. Trawińskiego, *Odyseja Polskiej Armii Błękitnej*, Wrocław 1989.

w piśmiennictwie II Rzeczypospolitej i PRL. W okresie międzywojennym ukazały się bowiem pierwsze publikacje na temat dziejów Armii Polskiej we Francji i we Włoszech³³, a w PRL – w 65 rocznicę powstania „błękitnej” armii – Wojskowy Instytut Historyczny zorganizował nawet okolicznościową konferencję³⁴. Wcześniej Tadeusz Wojciechowski zaprezentował zespoły akt tej armii przechowywane w Centralnym Archiwum Wojskowym Wojskowego Biura Historycznego (CAW-WBH) w Warszawie (1312 jednostek archiwalnych)³⁵, próbując w ten sposób zachęcić badaczy do zajęcia się tą problematyką, gdyż wg niego: „Po drugiej wojnie światowej kwestie, dotyczące tej armii nie były przedmiotem zainteresowania badaczy”³⁶. Jego starania okazały się bezowocne. Prawdopodobnie potencjalnych badaczy odstraszało to, że przechowywane w CAW akta armii gen. Hallera zostały wytworzone w języku francuskim. Kluczowe stanowiska w dowództwach i sztabach armii, korpusów i dywizji zajmowali bowiem oficerowie francuscy, dopiero na niższych szczeblach powstawało więcej dokumentacji w języku polskim. We Francji w Service historique de la Défense (SHD) w Paryżu są dokumenty niezbędne do rzetelnego odtworzenia genezy tej armii i problemów związanych z jej formowaniem, a później powrotem do Polski. Takiej kwerendy dotychczas nikt nie przeprowadzał. Z tego też względu trudno uznać za satysfakcjonującą naukowo monografię Dariusza Radziwiłłowicza³⁷. Rok temu Centralna Biblioteka Wojskowa im. Marszałka Józefa Piłsudskiego edytowała zbiorowe dzieło pt. *Błękitna Armia i jej dowódca generał Józef Haller w zbiorach Centralnej Biblioteki Wojskowej im. Marszałka Józefa Piłsudskiego*³⁸. Może jego lektura stanie się kolejnym, tym razem skutecznym impulsem do podjęcia studiów nad wspomnianą armią.

³³ Wymienić można: W. Lipiński, *Bajończycy i Armia Polska we Francji*, Warszawa 1929; *idem*, *Z historii armii polskiej we Francji*, „Niepodległość” 1931/1932, t. 6, s. 467–475; J. Sierociński, *Armia Polska we Francji. Dzieje wojsk generała Hallera na obczyźnie*, Warszawa 1929; B. Skaradziński, *Armia Polska we Francji w świetle faktów*, Warszawa 1929; W. Gąsiorowski, *Historia armii polskiej we Francji*, t. I: 1910–1915, Warszawa 1931; t. II: 1915–1916, Łódź 1939; T. Filipowicz, *Z ziemi włoskiej do Polski*, „Bellona” 1924, t. 16, z. 10, s. 56–68.

³⁴ *Armia Polska we Francji 1917–1918. Materiały sympozjum z okazji 65 rocznicy powstania Armii Polskiej we Francji*, red. nauk. P. Stawecki, Warszawa 1983.

³⁵ T. Wojciechowski, *Zespoły akt armii generała Hallera*, „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej” 1971, nr 3, s. 35–52.

³⁶ *Ibidem*, s. 35.

³⁷ D. Radziwiłłowicz, *Błękitna armia. W 80 rocznicę utworzenia*, Warszawa 1997. Zob. też D. Radziwiłłowicz, P. Zakrzewski, *Francusko-polskie tradycje orężne. W 100 rocznicę utworzenia Błękitnej Armii*, Olsztyn 2017.

³⁸ *Błękitna Armia i jej dowódca generał Józef Haller w zbiorach Centralnej Biblioteki Wojskowej im. Marszałka Józefa Piłsudskiego*, red. nauk. J. Tarczyński, J. S. Tym, Warszawa 2017.

Na początku XXI w. pojawiły się oznaki, że tematyka polskiej obecności militarnej we Francji i we Włoszech podczas I wojny światowej, znajdzie swoich badaczy, co zaowocuje unikalnymi, cennymi naukowo dziełami. Niestety, była to nadzieja krótkotrwała. Po opublikowaniu przez Witolda Jarno monografii *I Dywizji Strzelców*³⁹, nie wydrukowano nic istotniejszego naukowo na temat armii gen. Józefa Hallera i związków taktycznych wchodzących w jej skład.

Bardzo podobnie kształtowała się sytuacja historiograficzna polskiego wysiłku zbrojnego w Rosji w latach I wojny światowej i bezpośrednio po niej następującego czasu zamętu wywołanego rewolucjami (lutową i październikową 1917 r.), a później rozpalającą się wojną domową. Poza syntetyczną pracę Henryka Bagińskiego⁴⁰, która została napisana prawie natychmiast po omawianych w niej wydarzeniach, i dwoma obszernymi dziełami Mieczysława Wrzoska, które powstały prawie pół wieku temu⁴¹ nie ma poważniejszych podsumowujących rozpraw poświęconych genezie tworzenia Wojska Polskiego w Rosji, stosunkowi ugrupowań politycznych – polskich i rosyjskich – oraz wojskowych władz rosyjskich do kwestii Polaków służących w armii carskiej i podejmowanych przez nich prób tworzenia narodowych oddziałów i związków taktycznych.

Trochę lepiej wygląda sytuacja historiograficzna odnosząca się do działań politycznych i wojskowych oraz dziejów poszczególnych korpusów: I Korpusu Polskiego, organizowanego na Białorusi, dowodzonego przez gen. Józefa Dowbor-Muśnickiego; II Korpusu – formowanego najpierw na obszarze operacyjnym rosyjskiego Frontu Rumuńskiego (Besarabia), a później na Ukrainie pod dowództwem gen. Sylwestra Stankiewicza, a po nim – od 25 marca 1918 r. przez gen. Władysława Glassa, a od 28 marca 1918 r. dowodzonym przez brygadiera Józefa Hallera; III Korpusu – tworzonego na Ukrainie przez gen. Eugeniusza de Henning-Michaelisa. Już przed II wojną światową opublikowano szereg dzieł wspomnieniowych, wśród których były memuary osób prowadzących działalność niepodległościową na terenie Rosji (m.in. Tadeusza Hołówko i Stanisława Wojciechowskiego⁴²) oraz najwyższej kadry dowódczej i sztabowej: generałów Józefa Dowbor-Muśnickiego⁴³, Eugeniusza de Henning-Michaelisa⁴⁴,

³⁹ W. Jarno, *I Dywizja Strzelców Armii Generała Hallera w latach 1918–1919*, Łódź 2006.

⁴⁰ H. Bagiński, *Wojsko polskie na wschodzie 1914–1920*, Warszawa 1921, reprint Warszawa 1990.

⁴¹ M. Wrzosek, *Polskie korpusy wojskowe w Rosji w latach 1917–1918*, Warszawa 1969; *idem*, *Polskie formacje wojskowe...*

⁴² S. Wojciechowski, *Moje wspomnienia*, Lwów 1938 (wyd. 2, Warszawa 2017).

⁴³ J. Dowbor-Muśnicki, *Krótki szkic do historii I Polskiego Korpusu*, Warszawa 1919; *idem*, *Moje wspomnienia*, Warszawa 1935 (wyd. 2, Warszawa 2014).

⁴⁴ E. de Henning-Michaelis, *Burza dziejowa*, cz. 3: *W zamęcie*, Warszawa 1929.

Jana Jacyny⁴⁵ oraz odezwy, listy i rozkazy związane z działalnością niepodległościową gen. Józefa Hallera⁴⁶. Podobne działania edytorskie kontynuowano na emigracji, publikując m.in. wspomnienia gen. Hallera⁴⁷.

Wiedzę na temat poszczególnych fragmentów dziejów wymienionych wyżej korpusów oraz formacji organizowanych na Kubaniu (4 Dywizja Strzelców) i na Kaukazie (Polska Samodzielna Brygada), prowadzonych przez nich bojów i najrozmaitszych zagadnień związanych z ich powstaniem, formowaniem i funkcjonowaniem na obszarach ogarniętych rewolucyjnym chaosem oraz okolicznościami, w jakich nastąpił kres ich istnienia, czerpiemy najczęściej z przedwojennych publikacji źródłowych: wydrukowanych dokumentów⁴⁸ i wspomnień żołnierzy⁴⁹, niewielkich opracowań⁵⁰ i dość licznej publicystyki zamieszczonej w ówczesnej prasie wojskowej⁵¹. Tylko II Korpus Polski doczekał się przed II wojną światową skromnej monografii autorstwa Rajmunda Bergela⁵². W takiej samej sytuacji była 4 Dywizja Strzelców, gdyż od 1921 r. dysponowała monograficznym zarysem swoich dziejów⁵³, a później – od 1936 r. – dodatkowo niewielką broszurą (liczącą 36 stron tekstu) o formowaniu dywizji i pobycie na Kubaniu⁵⁴.

W okresie PRL i w ostatnich trzech dekadach opublikowano na temat tych korpusów oraz jednostek, które powstały w latach 1917–1918 na południowych obszarach Rosji (Kubań, Kaukaz), tylko kilka wartościowych dzieł, do których z całą pewnością trzeba zaliczyć biografię generała

⁴⁵ J. Jacyna, *30 lat w stolicy Rosji (1888–1918)*, Warszawa 1926, *idem*, *W wolnej Polsce. Przeżycia (1918–1923)*, Warszawa 1927.

⁴⁶ Józef Haller, *W walce o Polskę niepodległą i zjednoczoną*, red. I. Modelski, Toruń 1936.

⁴⁷ J. Haller, *Pamiętniki z wyborem dokumentów i zdjęć*, Londyn 1964.

⁴⁸ *XXV dokumentów do dziejów I-go Korpusu Polskiego Wschodniego*, oprac. W. Poraj-Biernacki, Lublin 1920.

⁴⁹ J. Meleniewski, *Noc 21/22 maja 1918 r. w 1 Korpusie Polskim*, „Polska Zbrojna” 1928, nr 165, s. 3; nr 166, s. 3; nr 167, s. 3.

⁵⁰ M.in. H. Bagiński, *Chrzest bojowy I-go Legionu Polskiego w armii rosyjskiej*, „Kalendarz Polski. Rocznik Wychodźstwa Polskiego w Rosyi na rok 1916” 1915, s. 84–92; *idem*, *Formacje polskie w armii rosyjskiej*, cz. 1: *Legiony*, Mińsk 1917; cz. 2: *Brygada i dywizja Strzelców Polskich*, Mińsk 1918; M. Romer, *Zarys działania łączności w I Korpusie Wschodnim*, „Przegląd Wojskowo-Techniczny” 1928, t. 4, s. 1042–1046.

⁵¹ L. Konkorski, *Marsz 4 szwadronu 3 p. ułanów*, „Wiarus” 1918, nr 32, s. 800–804; z. 34–35, s. 870–873; R. Bergel, *Bitwa pod Kaniowem*, „Wiarus” 1919, nr 12, s. 358–362; *idem*, *Jak powstał II Korpus Wschodni*, „Wiarus” 1920, nr 66, s. 949–952; M. Michałowski, *Saperzy I Korpusu Wschodniego*, „Wiarus” 1938, nr 30, s. 912.

⁵² R. Bergel, *Dzieje II korpusu polskiego*, Warszawa 1921.

⁵³ T. Kawalec, *Historia IV-ej Dywizji Strzelców generała Żeligowskiego w zarysie*, Wilno–Kraków 1921 (reprint Warszawa 1993).

⁵⁴ W. Koberda, *4 dywizja strzelecka zw. Żelazną Dywizją na Kubaniu*, Warszawa 1936.

Dowbor-Muśnickiego⁵⁵, monografię Włodzimierza Kozłowskiego o artylerii⁵⁶ i Andrzeja Konstankiewicza o broni strzeleckiej i artyleryjskiej⁵⁷. Wydanej w serii „Boje Polskie” niewielkiej pracy Janusza Odziemkowskiego o bitwie pod Krechowcami w 1917 r.⁵⁸ nie można uznać za klasyczne studium bitwy, podobne do dzieł pisanych w okresie międzywojennym i wychodzących pod szyldem Wojskowego Biura Historycznego jako „Studia taktyczne z historii wojen polskich 1918–1921”, „Studia z I wojny światowej” lub „Studia operacyjne z historii wojen Polskich 1918–1921”. Jest to publikacja popularyzatorska, ale mimo to może stanowić dobry punkt wyjścia do przygotowania naukowej monografii bitwy.

Na uwagę zasługuje kilka artykułów wydrukowanych w „Wojskowym Przeglądzie Historycznym” w siedemdziesiątą rocznicę zakończenia I wojny światowej i odzyskania niepodległości. Trzy z nich zawierały bowiem sporą dawkę nowych informacji. Chodzi o artykuły Stefana Aksamitka o II Korpusie⁵⁹ i Zofii Lech o kaukaskiej brygadzie⁶⁰ oraz Zdzisława J. Winnickiego o działalności polityczno-wojskowej Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego, w którym autor sporo miejsca poświęcił stosunkowi Rady Regencyjnej do korpusów polskich w Rosji⁶¹. Czwarty artykuł był jednak charakterystycznym dla epoki PRL wytworem historiografii wojskowej, ponieważ autor – zgodnie z obowiązującą wówczas wykładnią polityczną – odwołując się do dzieł Włodzimierza Lenina, Feliksa Dzierżyńskiego, a także deklaracji sekretarza generalnego KC PZPR Michaiła Gorbaczowa i I sekretarza KC PZPR Wojciecha Jaruzelskiego, starał się udowodnić, iż niepodległość Polski byłaby mało realna bez rewolucji październikowej, która „...pociągnęła za sobą cały łańcuch warunkujących się wzajemnie wydarzeń, które w sumie doprowadziły do rozpadu sojuszu trzech cesarzy i kłęski państw centralnych, a więc podstawowego warunku odzyskania przez Polskę niepodległości”⁶². I w podsumowaniu – posługując się ówczesnym politycznym aksjomatem – stwierdził, że „Z perspektywy 70 lat dostrzegamy w pełni historyczne światowe

⁵⁵ P. Bauer, *Generał Józef Dowbor-Muśnicki 1867–1937*, Poznań 1988.

⁵⁶ W. Kozłowski, *Artylerii polskich formacji wojskowych podczas I wojny światowej*, Łódź 1993.

⁵⁷ A. Konstankiewicz, *Broń strzelecka i sprzęt artyleryjski formacji polskich i Wojska Polskiego w latach 1914–1939*, Lublin 2003.

⁵⁸ J. Odziemkowski, *Krechowce*, Warszawa 1993.

⁵⁹ S. Aksamitek, *Epizod dziejów II Korpusu Polskiego w 1918 r.*, WPH 1988, nr 3(125), s. 157–167.

⁶⁰ Z. Lech, *Kaukaska Brygada Wojsk Polskich*, WPH 1988, nr 3(125), s. 168–175.

⁶¹ Z. J. Winnicki, *Zagadnienia polityczno-wojskowe w działalności Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego*, WPH 1988, nr 3(125), s. 76–99.

⁶² E. Kozłowski, *Wielka Socjalistyczna Rewolucja Październikowa a niepodległość Polski*, WPH 1988, nr 3(125), s. 135.

znaczenie Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej i jej doniosły wpływ na odzyskanie przez Polskę niepodległości”⁶³.

Po 1989 r. ukazały się w „Wojskowym Przeglądzie Historycznym” jeszcze tylko cztery cenne wypowiedzi na temat polskich wschodnich formacji utworzonych podczas Wielkiej Wojny: Tomasa Kopańskiego o lotnictwie⁶⁴, Jacka P. Niedolaza o kapitulacji 5 Dywizji Strzelców w Klukwennoj koło Krasnojarska⁶⁵ i bitwie 4 Dywizji Strzelców gen. Lucjana Żeligowskiego pod Tyraspolem⁶⁶ oraz Zdzisława G. Kowalskiego o kaukaskiej brygadzie⁶⁷. Kilka lat później ostatni z wymienionych autorów dokonał obszernej prezentacji materiałów archiwalnych odnoszących się do kaukaskiej brygady znajdujących się w CAW⁶⁸.

Od lat sześćdziesiątych XX w. zaczęto drukować w krajowych naukowych czasopismach lokalnych i specjalistycznych drobne przyczynki o polskiej obecności militarnej w Rosji podczas I wojny światowej. Do najwartościowszych należą artykuły Kazimierza Halickiego⁶⁹, Iwana Bielakiewicza⁷⁰, Jerzego Nazarewicza⁷¹ i Józefa K. Chomiczewskiego⁷².

Bardzo aktywne naukowo, publicystycznie i edytorsko – jak na swoje skromne możliwości – były w drugiej połowie XX w. polskie środowiska emigracyjne, szczególnie londyńskie i paryskie. Najwięcej publikacji na temat polskich formacji wschodnich w czasie I wojny światowej (literatura pamiętnikarska, artykuły naukowe i okolicznościowe oraz drobne przyczynki) ukazywało się na łamach londyńskiego „Przeglądu Kawalerii i Broni Pancernej”⁷³ oraz

⁶³ *Ibidem*, s. 136.

⁶⁴ T. Kopański, *Polski Oddział Awiacyjny w Odessie*, WPH 1994, nr 4 (150), s. 266–269.

⁶⁵ J.P. Niedolaz, *Ostatnie dni Wojska Polskiego na Syberii. W 75. rocznicę kapitulacji w Klukwennoj*, WPH 1994, nr 4 (150), s. 264–266.

⁶⁶ J.P. Niedolaz, *Zapomniana bitwa „dzikiej dywizji”*, WPH 1995, nr 1–2, s. 368–370.

⁶⁷ Z.G. Kowalski, *6 Polska Oddzielna Brygada na Kaukazie (1917–1918)*, WPH 1995, nr 1–2 (151–152), s. 153–162.

⁶⁸ *Idem*, *Materiały do historii Polskiej Oddzielnej Brygady na Kaukazie 1917–1918 w Centralnym Archiwum Wojskowym*, „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej” 1996, nr 19, s. 144–198.

⁶⁹ K. Halicki, *Na 50-lecie powstania oddziałów kawalerii w Korpusach Wschodnich*, „Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej” (dalej: PKiBP) 1966/1967, nr 48, s. 473–478; M. Korwin-Kossakowski, *Krechowiacy pod Mińskiem w 1917 r.*, PKiBP 1977, nr 87, s. 603–607.

⁷⁰ I.I. Bielakiewicz, *Walka o utworzenie polskich formacji narodowych w armii rosyjskiej w okresie od sierpnia 1914 do stycznia 1915 roku*, „Rocznik Lubelski” 1975, s. 97–129.

⁷¹ J. Nazarewicz, *Organizacja i działalność organów wymiaru sprawiedliwości w polskich formacjach wojskowych na terytorium Rosji w latach 1917–1920*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1972, nr 3, s. 292–307.

⁷² J.K. Chomiczewski, *Organizacja służby zdrowia 4 Dywizji Strzelców gen. Żeligowskiego we wspomnieniach jej szefa sanitarnego*, „Lekarz Wojskowy” 1993, nr 11/12, s. 644–652.

⁷³ Ich autorami byli: Zygmunt Podhorski (*Cyfry, nazwa i szefostwo 1 p. ul. Krechowieckich im. płk. Bolesława Mościckiego*, PKiBP 1956, nr 1, s. 6–7), Kazimierz Plisowski (*Historyczny*

emigracyjnej londyńskiej prasy („Wiadomości”⁷⁴, „Orzeł Biały”⁷⁵, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza”⁷⁶). Problematyka ta była również doceniana i popularyzowana przez redakcję paryskich „Zeszytów Historycznych”⁷⁷.

Niezmiernie zróżnicowana jest sytuacja historiograficzna oddziałów i związków taktycznych poprzedzających powstanie korpusów polskich w Rosji. Chodzi o Legion Puławski, Brygadę Strzelców Polskich i Dywizję Strzelców Polskich. Najlepiej wygląda stan literatury dotyczącej Legionu Puławskiego, gdyż pierwsze naukowe próby odtworzenia jego losów i okolicznościowe dzieła publicystyczne pojawiły się zaraz po utworzeniu tej jednostki⁷⁸. Mają one sporą wartość, ponieważ pisane były na „gorąco” na postawie ustnych przekazów świadków rozgrywanych wydarzeń i posiadanych przez nich dokumentów. Zdarzało się nawet, że autorzy byli ich bezpośrednimi uczestnikami, np. mjr SG Stanisław Wecki, adiutant Legionu Puławskiego brał udział w bitwie pod Pakosławiem⁷⁹. Bardzo szybko, gdyż już w 1919 r. Tadeusz Leliwa zaprezentował swoją wersję historii legionu⁸⁰, która następnie została powtórzona przez Jana Rządzkowskiego w 1925 r.⁸¹ Później, w specjalnej jednodniówce byli żołnierze legionu oddali hołd swoim towarzyszom broni poległym w bitwie pod Pakosławiem 19 maja 1915 r.⁸²

Chociaż wspomniane spore zainteresowanie Legionem Puławskim nie trwało zbyt długo, to nadal, co pewien czas, drukowano kolejne prace o charakterze

przemarsz 4 szwadronu pułku 3 ułanów Konstantego Plisowskiego z Odessy do Bobrujska w zimie 26.XII.1917 – 4.III.1918 r., PKiBP 1960, nr 18, s. 1–12), Andrzej Pruszyński (*Szwadron ziemi humańskiej*, PKiBP 1968, nr 50, s. 83–94), Janusz Wielhorski (*Kawaleria wojsk polskich w Rosji 1914–1920*, PKiBP 1975, nr 77, 78, Dod. nr 2, 3 i 4).

⁷⁴ Zob. J. Giertych, *Wojsko Polskie w Rosji w latach 1917/1918*, „Wiadomości” 1950, nr 24, s. 4; E. Hinterhoff, *Kapitulacja I korpusu polskiego*, „Wiadomości” 1968, nr 24, s. 5.

⁷⁵ Z. Podhorski, *Wojsko polskie na wschodzie w latach 1914–1918*, „Orzeł Biały” 1958, nr 46/47, s. 14; nr 48, s. 6.

⁷⁶ R. Wolikowski, *Wartość polityczna wojsk polskich na Syberii*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” 1965, nr 103, s. 6; S. Benedykt, *Murmańczycy*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” 1968, nr 125, s. 4.

⁷⁷ Zob. J. Krzyżanowski, *...listy z Syberii*, „Zeszyty Historyczne” 1992, z. 102, s. 121–155; *idem*, *Wjazd z Nowonikołajewska*, „Zeszyty Historyczne” 1995, z. 112, s. 171–187.

⁷⁸ H. Bagiński, *Chrzest bojowy 1-go Legionu Polskiego w armii rosyjskiej*, „Kalendarz Polski. Rocznik Wychodźstwa Polskiego w Rosji na rok 1916” 1915, s. 84–92; *idem*, *Formacje polskie w armii rosyjskiej*, cz. 1: *Legiony*, Mińsk 1917.

⁷⁹ S. Wecki, *Bitwa pod Pakosławiem 20 maja 1915 roku*, „Ilustracja Polska «Placówka»” 1919, z. 8, s. 18–19.

⁸⁰ T. Leliwa, *Historia 1-go Legionu Polskiego*, Warszawa 1919.

⁸¹ J. Rządzkowski, *Pierwszy Legion Puławski (od Pakosławia do Zelwy 19 V 1915 – 11 IX 1915)*, Warszawa 1925.

⁸² *Poległym Legionistom pod Pakosławiem dn. 19 maja 1915 r.*, Jednodniówka, Warszawa 1930.

naukowym i popularnonaukowym w późniejszym okresie II Rzeczypospolitej⁸³, a w latach powojennych w kraju i na emigracji⁸⁴. Ukazywała się również publicystyka, najczęściej z okazji kolejnych rocznic⁸⁵. Z ciekawszych inicjatyw edytorskich wspomnieć należy o próbie stworzenia przez Związek Legionistów Polskich Formacji Puławskiej własnego organu prasowego pt. „Legjonista Puławski”. Permanentne trudności finansowe sprawiły, że nie zdołał utrzymać się na rynku prasowym i przestał wychodzić w 1936 r. Do tego czasu na jego łamach wydrukowano kilka niewielkich artykułów na temat wspomnianego legionu⁸⁶. Wzorowano się na wychodzącym od 1933 r. miesięczniku „Głos Kaniowszczyków i Żeligowszczyków”.

W chwili obecnej najłatwiej dotrzeć do podstawowych informacji o najważniejszym boju Legionu Puławskiego – natarciu na pozycje niemieckie pod Pakosławiem na Kielecczyźnie 20 maja 1915 r. – sięgając do opracowania Edwarda Kospath-Pawłowskiego pt. „Pakosław 1915”⁸⁷ edytowanego w serii „Bitwy Polskie” Wydawnictwa „Bellona”. Można także skorzystać z książki Tomasza Glińskiego zatytułowanej *Zapomniana bitwa. Pakosław 1915*⁸⁸, której promocja odbyła się w 2011 r. w trakcie rowerowego „Rajdu Szlakiem Legionu Puławskiego”.

Znacznie skromniejsza jest literatura dotycząca Brygady i Dywizji Strzelców Polskich. Pierwsza obszerniejsza publikacja o charakterze informacyjnym pojawiła się już w 1918 r.⁸⁹ Autor tego dzieła Henryk Bagiński posze-

⁸³ W. Nawrocki, *Legion Puławski w bitwie pod Pakosławiem. W ósmą rocznicę bitwy*, „Polska Zbrojna” 1923, nr 136, s. 4–5.

⁸⁴ Z. Podhorski, *Kawaleria Legionu Puławskiego i Korpusów Wschodnich* [w:] *Jazda polska, cz. 1: Jazda polska od wybuchu I wojny światowej*, red. Z. Godyń, Londyn 1953, s. 16–21; *Legion Puławski i Wojsko Polskie w Rosji 1914–1920*, PKiBP 1958, nr 9, s. 1–6; A. Achmatowicz, *Legion Puławski – jak do tego doszło?*, „Historia i Życie” 1988, nr 13, s. 1 i 4; nr 15, s. 1–3; W. Bednarski, *Legion Puławski*, WPH 1988, nr 3 (124), s. 100–124; *idem*, *Legion Puławski*, „Wiadomości Historyczne” 1987, nr 6, s. 504–516; J. Osiecki, *I Legion Puławski. Z dziejów I wojny światowej na Kielecczyźnie*, „Przemiany” 1987, nr 10, s. 26–28.

⁸⁵ Zob. L. Stanek, *Krótki rys historyczny I-szego Legionu Puławskiego*, „Wiarus” 1920, nr 60, s. 849–850; *idem*, *Legion Puławski*, „Polska Zbrojna” 1924, nr 15, s. 3; nr 16, s. 3; nr 17, s. 3; nr 18, s. 3; nr 19, s. 3; S. Wecki, *Bitwa Legionu Puławskiego pod Nurcem*, „Polska Zbrojna” 1930, nr 227, s. 5; A. Salwik, *W 15-lecie bitwy pod Pakościami*, „Polska Zbrojna” 1930, nr 134, s. 4; K. Rosen-Zawadzki, *Legion Puławski i Bajorczycy*, „Wrocławski Tygodnik Katolików” 1968, nr 35, s. 5; L. Bródka, *W 70 rocznicę bitwy Legionu Puławskiego pod Pakosławiem*, „Słowo Powszechne” 1985, nr 125, s. 5.

⁸⁶ Zob. np. A. Salwik, *Nasze pomniki*, „Legjonista Puławski” 1934, nr 1, s. 8–10; W. Komierowski, *Pierwszy Legion Polski w walce z Niemcami*, „Legjonista Puławski” 1936, nr 1, s. 2–4.

⁸⁷ E. Kospath-Pawłowski, *Pakosław 1915*, Warszawa 1993.

⁸⁸ T. Gliński, *Zapomniana bitwa. Pakosław 1915*, Iłża 2011.

⁸⁹ H. Bagiński, *Formacje polskie w armii rosyjskiej, cz. 2: Brygada i dywizja Strzelców Polskich*, Mińsk 1918.

rzył później jej zawartość merytoryczną w swoim następnym, syntetyzującym opracowaniu, zatytułowanym *Wojsko Polskie na Wschodzie 1914–1920*, o którym wcześniej wzmiankowałem. Później jednak zapadło wokół tych związków taktycznych głucho milczenie, przerywane od czasu do czasu publicystyką bez większej wartości merytorycznej⁹⁰. Ich temat reaktywował dopiero w latach sześćdziesiątych XX w. Mieczysław Wrzosek, przygotowując swoje obszerne rozprawy, o których także już wspominałem. Niestety, nie spotkało się to z należyтым odzewem. W chwili obecnej dzieje 1 Brygady Strzelców i 1 Dywizji Strzelców to najmniej znany fragment polskiego czynu zbrojnego na wschodzie w latach I wojny światowej.

Znacznie lepsza jest nasza wiedza o walce, martyrologii i skomplikowanych, często tragicznych drogach powrotu do kraju Polaków, którzy z różnych przyczyn i w najrozmaitszych okolicznościach wstąpili ochotniczo do polskich formacji wojskowych walczących po stronie rosyjskiej, a później – po zmianie sytuacji polityczno-wojskowej wywołanej najpierw rewolucją lutową, a następnie październikową – znaleźli się w polskich oddziałach tworzonych we wschodniej Rosji i na Syberii. Zasilili w ten sposób polskie możliwości mobilizacyjne na tych terenach. Przed rozpoczęciem I wojny światowej przebywało na nich około 40 tys. Polaków. Byli to zesłańcy i ich potomkowie, urzędnicy państwowi, kolejarze, prywatni przedsiębiorcy i handlowcy oraz osoby wykonujące wolne zawody⁹¹. Pod koniec wojny liczba Polaków wzrosła do około 300 tys., ponieważ przybyli tam uchodźcy z zachodnich guberni imperium rosyjskiego⁹², żołnierze narodowości polskiej służący wcześniej w wojsku rosyjskim oraz zwolnieni z obozów jenieckich Polacy – żołnierze armii niemieckiej i austro-węgierskiej, których było około 50 tys.⁹³

Zadanie odtworzenia historii polskich jednostek (ich trzonem była 5 Dywizja Strzelców) podjęto już w II Rzeczypospolitej. Warto podkreślić, że robiono to kompleksowo. Zbierano więc i komasowano nieliczne dokumenty, ponieważ większość akt została zniszczona przez żołnierzy w chwili kapitulacji dywizji pod Krasnojarskiem na początku stycznia 1920 r. albo trafiła w ręce bolszewików. Kompletowano też polską prasę ukazującą się

⁹⁰ Zob. np. W. Nawrocki, *Wielkanoc Brygady strzelców polskich pod Baranowiczami w 1916 r.*, „Polska Zbrojna” 1923, nr 89, s. 4.

⁹¹ A. Patek, *Polacy w Rosji w latach 1914–1921*, „Przegląd Polonijny” 1992, z. 4, s. 39. Zob. też W. Najdus, *Polacy w Rewolucji...* s. 41; Z. Łukawski, *Ludność polska w Rosji 1863–1914*, Wrocław–Kraków–Gdańsk 1978, s. 74.

⁹² Szerzej zob. M. Korzeniowski, K. Latawiec, D. Tarasiuk, *Uchodźstwo polskie w Rosji w latach I wojny światowej w świetle dokumentów*, Lublin 2018.

⁹³ Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego (dalej: CAW-WBH), Polski Komitet Wojenny na Wschodnią Rosję i Syberię (dalej: PKW), sygn. I.122.97.15, Pismo Polskiego Komitetu Narodowego na Syberii do I. Paderewskiego w Waszyngtonie z 10 X 1918 r. Zob. też W. Scholze-Srokowski, *Wojsko Polskie na Syberii*, „Bellona” 1930, t. 36, z. 6, s. 468.

we wschodniej Rosji, na Syberii i na Dalekim Wschodzie w latach I wojny światowej i w okresie wojny domowej. Od 1934 r. Zarząd Główny Związku Sybiraków rozpoczął edycję kwartalnika „Sybirak”, na łamach którego ukazywały się wspomnienia, relacje i fragmenty pamiętników żołnierzy 5 Dywizji Strzelców⁹⁴, a także niewielkie opracowania przypominające niektóre epizody z bojów i dziejów Polaków na Syberii⁹⁵. Prawie w każdym numerze „Sybiraka” zamieszczano informacje bibliograficzne o najnowszych publikacjach tematycznie związanych z 5 Dywizją Strzelców⁹⁶. W 1938 r. z inicjatywy kierownictwa Wojskowego Biura Historycznego sekcja Komendy Głównej Koła Żołnierzy byłej 5 Dywizji Strzelców rozesłała do jej żołnierzy ankietę z prośbą o wypełnienie i nadesłanie relacji i wspomnień. Do wybuchu wojny 1 września 1939 r. tylko niewielka część z 2 tys. wysłanych ankiet wróciła do warszawskiej centrali. W chwili obecnej przechowywane są one w CAW w Warszawie w zespole Wojskowego Biura Historycznego.

Przed II wojną światową Wojskowe Biuro Historyczne było także inicjatorem pisania opracowań poświęconych dziejom polskiego oręża w Rosji podczas I wojny światowej i w latach wojny domowej. Sporą ich część opublikowano w postaci druków zwartych⁹⁷ lub artykułów zamieszczanych w specjalistycznych periodykach wojskowych („Bellona”, „Przegląd Wojsk Technicznych”, „Wiarus”), w czasopismach edytowanych przez stowarzyszenia i związki kombatanatów („Głos Kaniowszczyków i Żeligowszczyków”) lub poświęconych problematyce dążeń do odbudowy własnego państwa („Niepodległość”) i syberyjskiej

⁹⁴ Zob. np. S. Lubodziecki, *Rok 1917 na Dalekim Wschodzie (wspomnienia)*, „Sybirak” 1934, nr 1–2.

⁹⁵ W. Jaworowicz, *Jak powstała gazeta polska w Ufie*, „Sybirak” 1936, nr 4, s. 59–61; S. Biegański, *Położenie polityczne zaczątków wojska polskiego na Syberii w lecie 1918 r.*, „Sybirak” 1938, nr 1–2, s. 3–11; S. Lubodziecki, *Polacy na Syberii w latach 1917–1920*, „Sybirak” 1938, nr 4, s. 22–29; E. Ginalski, *Z życia organizacji. Materiały do historii Wojska Polskiego na Syberii*, „Sybirak” 1939, nr 1, s. 69–70.

⁹⁶ Zob. np. *Bibliografia prac o 5-jej Syberyjskiej Dywizji*, „Sybirak” 1936, nr 1, s. 15–17; *Bibliografia prac o 5-jej Syberyjskiej Dywizji*, „Sybirak” 1938, nr 1, s. 30–31.

⁹⁷ Zob. S. Biegański, *Polacy na Syberii*, Warszawa 1928; J. Birkenmajer, *Polska dywizja w tajgach Sybiru*, Lwów 1934; T. Kaźmierski, *Wojskowi Polacy w Rosji w czasie rewolucji (1917–1918)*, Warszawa 1935; *Krótki zarys dziejów polskich formacji wojskowych na Wschodzie (II Korpus, III Korpus, 4-ta Dyw. Strzelców, 5-ta Dyw. Syberyjska, Oddział Kaukaski)*, Warszawa 1921; J. Kudela, *Czechosłowackie i polskie wojsko w Rosji*, Warszawa 1929; Z. Oplustill, *Polskie formacje wschodnie 1918–1919*, Warszawa 1922; J. Rogowski, *Dzieje Wojska Polskiego na Syberii*, Poznań 1927; W. Scholze-Srokowski, *Wojsko Polskie na Syberii*, Warszawa 1930; W. Szczęsny, *Kwestja wojska polskiego w Rosji w 1917 r. Przyczynek do historii Związków i Zjazdu Polaków wojskowych z b. armii rosyjskiej oraz do dziejów ruchu niepodległościowego i polityki polskiej w Rosji*, Warszawa 1936; S. W. Wojstomski, *O Polskiej Legii Syberyjskiej. Artykuły z przedmową... Jana Skorobohato-Jakubowskiego*, Warszawa 1937; *idem*, *Sprzymierzeńcy Czesi na Syberii 1918–1920*, Warszawa 1938; J. Zemła, *W obozach jeńców wojennych na Syberii*, Warszawa 1934.

(„Sybirak”). Jednak druga część tych opracowań, mających dziś już istotną wartość źródłową, nie była drukowana. Są wśród nich m.in. dzieła por. Stanisława Kosińskiego⁹⁸, por. Kazimierza Sułkowskiego⁹⁹, mjr. Antoniego Aleksandrowicza¹⁰⁰, ppłk. Romualda Kohutnickiego¹⁰¹, kpt. Teofila Kosińskiego¹⁰², kpt. Mariana Sołdkowskiego¹⁰³ oraz Tadeusza Schweitzera¹⁰⁴.

W okresie międzywojennym ukazało się także wiele publikacji źródłowych – druków zwartych i artykułów, w których zamieszczano relacje, wspomnienia i pamiętniki polskich żołnierzy, którzy przebywali na Syberii¹⁰⁵. Sporo było także opracowań książkowych, broszurowych¹⁰⁶ i artykułów publikowanych w pracach zbiorowych¹⁰⁷, periodykach naukowych¹⁰⁸ i prasie codziennej.

Dobrze rozwijające się badania polskiej obecności militarnej we wschodniej Rosji i na Syberii uległy zahamowaniu w pierwszym dwudziestopięcioleciu PRL. Kwestia ta, z powodów polityczno-cenzuralnych, a także ze względu na brak możliwości dotarcia do rozproszonego materiału źródłowego nie mogła być rzetelnie badana. Żaden z polskich historyków nie miał bowiem możliwości przeprowadzenia kwerendy w archiwach ZSRR (państwowych, wojskowych i regionalnych), Francji i Czechosłowacji.

⁹⁸ CAW-WBH, Kolekcje Rękopisów, sygn. I.400.493, S. Kosiński, „Epizod bojowy. Bój pod Tajgą. Z walk 5 Dywizji Syberyjskiej”.

⁹⁹ CAW-WBH, Kolekcje Rękopisów, sygn. I.400.870, K. Sułkowski, „Epizod z walk 8 kompanii 3 Pułku Strzelców Syberyjskich na Syberii w 1919 r.”

¹⁰⁰ CAW-WBH, Kolekcje Rękopisów, sygn. I.400.868, A. Aleksandrowicz, „Odwrót 5 Syberyjskiej Dywizji Strzelców Polskich w roku 1919”.

¹⁰¹ CAW-WBH, Kolekcje Rękopisów, sygn. I.400, 869, R. Kohutnicki, „Ostatnie chwile 5 Dywizji Syberyjskiej”, Kalisz, 6 III 1923 r.

¹⁰² CAW-WBH, Kolekcje Rękopisów, sygn. I.400.871, T. Kosiński, „Walki 5 Dywizji Syberyjskiej we wrześniu 1919 r.”

¹⁰³ CAW-WBH, Kolekcje Rękopisów, sygn. I.400.872, M. Sołdkowski, „Walki 5 Dywizji Syberyjskiej w sierpniu 1919 r.”, Warszawa 20 XI 1928 r.

¹⁰⁴ CAW-WBH, Kolekcje Rękopisów, sygn. I.400.1778, T. Schweitzer, „Dzieje 5 Dywizji Strzelców Polskich na Syberii. Szkic historyczny z lat 1918–1919”.

¹⁰⁵ M.in.: P. Smolik, *Przez lądy i oceany. Sześć lat na Dalekim Wschodzie. Przygody jeńca w Azji w czasach Wielkiej Wojny*, Warszawa–Kraków 1922; R. Dyboski, *Siedem lat w Rosji i na Syberii (1915–1921). Przygody i wrażenia*, Warszawa 1922; M. Burhardt, *Desant bajkalski*, „Bellona” 1924, t. 14, z. 1, s. 22–52.

¹⁰⁶ F. Dindorf-Ankowicz, *Zarys historii wojennej 82 Syberyjskiego Pułku Piechoty*, Warszawa 1929; W. Scholze-Srokowski, M. Daniszewski, *Zarys historii wojennej 83 Syberyjskiego Pułku Piechoty*, Warszawa 1929.

¹⁰⁷ M. Rosnowski, *Służba zdrowia wojsk polskich we Wschodniej Syberii (5 Dywizji Strzelców Polskich na Syberii)* [w:] *Karabin i nosze: wspomnienia lekarza i farmaceutów z lat 1914–1920*, Warszawa 1936.

¹⁰⁸ T. Marcolla, *Organizacja Wojska Polskiego w Irkucku*, „Niepodległość” 1935, t. 11, s. 433–442.

Dopiero w latach sześćdziesiątych z dużą ostrożnością i w warunkach wciąż istniejących ograniczeń powrócono do badania polskich organizacji wojskowych w Rosji. Choć miały one spore ograniczenia (rozprawy Mieczysława Wrzoska były napisane tylko w oparciu o archiwalia krajowe: CAW, Archiwum Akt Nowych, Archiwum Zakładu Historii Partii przy KC PZPR, Archiwum Polskiej Akademii Nauk, terenowe Archiwa Państwowe), sam fakt ich podjęcia, a później upublicznienia rezultatów był dużym wydarzeniem w polskiej XX-wiecznej historii wojskowej.

Przez prawie czterdzieści lat dzieła Wrzoska stanowiły najważniejszą literaturę poświęconą polskim formacjom na Syberii. Dopiero w 2009 r. ukazała się w Olsztynie rozprawa Dariusza Radziwiłłowicza zatytułowana *Polskie formacje zbrojne we wschodniej Rosji oraz na Syberii i Dalekim Wschodzie w latach 1918–1920*¹⁰⁹, lepiej udokumentowana, niż to było we wcześniejszych dziełach prof. Wrzoska. Autor tej obszernej monografii (liczy aż 570 stron) skonsumował naukowo znacznie obszerniejszy materiał źródłowy – krajowy i zagraniczny – oraz dotarł do prasy polskiej, która ukazywała się w Rosji w końcowych latach I wojny światowej i w początkowej fazie wojny domowej. Recenzent tej książki stwierdził, iż: „Z jednej strony, nie można przejść do porządku nad licznymi błędami, potknięciami oraz – co najważniejsze – lukami w wykorzystanym materiale źródłowym. Obniżają one rangę rozprawy, powodują, że kończąc lekturę, odczuwamy poważny niedosyt, uczucie niewykorzystania w pełni szansy, jaką przed Autorem otworzył atrakcyjny badawczo temat. Z drugiej strony, nie można nie docenić wysiłku Dariusza Radziwiłłowicza. Jego praca, choć niedoskonała, jest pierwszą w historiografii próbą całościowego ujęcia dziejów polskich formacji wojskowych we wschodnich rejonach Rosji w czasie toczącej się tam wojny domowej. W niektórych częściach, choćby w opisie walk w obronie Kolei Transsyberyjskiej, niezwykle trudno będzie innym historykom dodać coś nowego. Należy wyrazić uznanie dla pracy włożonej przez Autora w zgromadzenie i wykorzystanie polskich materiałów archiwalnych, prasy z epoki i licznej literatury przedmiotu. Dlatego też książka mimo wszystkich jej mankamentów, jest interesująca i pożyteczna dla każdego czytelnika, zarówno profesjonalnego historyka, jak i zwykłego zjadacza chleba, który interesuje się dziejami oręża polskiego, szczególnie w pierwszej połowie minionego wieku”¹¹⁰.

Nie ma najmniejszej wątpliwości, że rozprawa Radziwiłłowicza jest znaczącym osiągnięciem naukowym, znacznie poszerzającym stan naszej

¹⁰⁹ D. Radziwiłłowicz, *Polskie formacje zbrojne we wschodniej Rosji oraz na Syberii i Dalekim Wschodzie w latach 1918–1920*, Olsztyn 2009.

¹¹⁰ [Rec.] J. Wojtkowiak, *Polskie formacje zbrojne we wschodniej Rosji oraz na Syberii i Dalekim Wschodzie w latach 1918–1920*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2009, „Echa Przeszłości” 2010, s. 386–397.

wiedzy. Aby jednak wyeliminować niedociągnięcia, które występują w jego dziele – zauważone przez recenzenta – należy przeprowadzić skrupulatną kwerendę w archiwach rosyjskich (moskiewskich i syberyjskich), w paryskim i praskim archiwum wojskowym, w archiwach litewskich, ukraińskich i białoruskich. Najczęściej bowiem dotychczasowi badacze ograniczali się do przejrzenia akt składowanych w CAW w Warszawie, gdzie znajdują się tylko szczątki dokumentacji aktowej wytworzonej przez polskie formacje wojskowe istniejące podczas wojny domowej we wschodniej Rosji i na Syberii. Dokumentacja ta została bowiem albo przejęta w większości przez bolszewików na początku stycznia 1920 r. w chwili kapitulacji 5 Dywizji Strzelców Polskich, albo zniszczona przez jej żołnierzy. Podczas walk i odwrotu wzdłuż linii transsyberyjskiej oddziały polskie podlegały pod względem operacyjnym gen. Janowi Syrovemu, dowódcy Korpusu Czeskosłowackiego oraz gen. Mauricowi Janinowi, szefowi Francuskiej Misji Wojskowej (FMW) i głównodowodzącemu sił sprzymierzonych we wschodniej Rosji i na Syberii. Z tego względu byli oni informowani o oddziałach polskich (sytuacji kadrowej, zaopatrzeniowej i możliwościach bojowych), wydawali im rozkazy, ingerowali w zatargi pomiędzy Polakami a „białymi” oddziałami i władzami rosyjskimi. Wytworzone akta wywieźli z Rosji i przekazali do archiwów wojskowych w Pradze i Paryżu. Np. Service historique de la Défense w Paryżu posiada przeszło 3,5 tys. dokumentów wytworzonych od lipca 1918 do kwietnia 1920 r. na Syberii. Są wśród nich materiały FMW dotyczące oddziałów polskich, materiały rosyjskie opisujące wojskową i polityczną działalność Polaków, a przesłane do FMW, materiały wytworzone przez oddziały polskie i różne polskie organizacje cywilne i wojskowe na Syberii, korespondencja pomiędzy Komitetem Narodowym Polskim w Paryżu a polskimi komitetami na Syberii, pomiędzy gen. Hallerem a wojskami polskimi na Syberii, doniesienia o relacjach Polaków z władzami rosyjskimi („białymi”), ocena polskich organizacji politycznych przez kontrwywiad rosyjski („biały”), korespondencja naczelnego dowódcy Wojsk Polskich we wschodniej Rosji i na Syberii mjr./ppłk./płk. Waleriana Czumy z gen. Janinem, szefem FMW na Syberii dotycząca różnych kwestii, m.in. działań prowadzonych przeciwko bolszewikom przez siły polskie, o kradzieżach i rozbojach dokonanych przez polskich żołnierzy oraz ich niesubordynacji, zatargach z „białymi” władzami rosyjskimi, rekrutacji i ochrony rodzin polskich żołnierzy, agitacji politycznej wśród żołnierzy, wysyłania polskich oddziałów na front, osób podejrzanych, kwestii łączności oraz kurierów, sprawozdania z sytuacji bieżącej, materiały sądu polowego 5 Dywizji Strzelców i rozstrzelanie żołnierzy polskich oraz cywilów rosyjskich należących do bolszewickiego spisku, itp.

Materiały o podobnym charakterze i wartości informacyjnej składowane są także w Pradze w dwóch archiwach – wojskowym (Ústředni vojenský archiv

– Vojenský historický archiv) i Ministerstwa Spraw Zagranicznych (Fond „Sibirské archívy” – Archiv ppłk. dr. Glossa). W pierwszym z wymienionych archiwów dla odtworzenia polskiej obecności militarnej we wschodniej Rosji i na Syberii najważniejsze są następujące zespoły akt: Ministerstvo vojenstvi w Rusku. 1914–1918; Ministerstvo Národní Obrany – Prezydium; Odbočka Československé Národní Rady v Rusku 1917–1919; Ministerstvo vojenstvi, oddělení v Rusku. Vojenská správa na Sibiři 1918–1920; Orgány vojenské inspekce. Inspektoři čv. vojska na Rusi; Dôležité dokumenty Národnostni vojska Čs. Vojsko w Rusku 1914–1921; Rumuni, Italové, Karpatorusi, Lotyši, Jihoslované, Poláci, Srbská armáda (1918–1919).

W archiwach rosyjskich, obok materiałów wojskowych, znajduje się dokumentacja ilustrująca martyrologię polskich żołnierzy, ich pobyt w obozach jeńców, w więzieniach Czecha, w kolumnach roboczych, starania o powrót do kraju i gehennę dróg, którymi podążali do ojczyzny. Dokumentacja ta przechowywana jest w Moskwie w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej – GARF, Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym – RGWA i Rosyjskim Państwowym Archiwum Historii Społeczno-Politycznej – RGASP oraz w Archiwach Obwodowych: w Barnaule, Omsku, Tomsku, Krasnojarsku, Nowosybirsku, Abakanie. Akta te w chwili obecnej są już naukowo „konsumowane” przez historyków rosyjskich. Między innymi Renata Opłakańska z Abakanu opublikowała artykuł na temat repatriacji jeńców – żołnierzy 5 Dywizji Strzelców z południowej Syberii do Polski¹¹¹.

W archiwach litewskich, ukraińskich i białoruskich jest niewiele akt z omawianego tematu, ale dotyczą one pracy punktów wymiany jeńców w Szepietówce (Ukraina) i w Stołpcach (Białoruś). Akta te potrzebne są do odtworzenia dróg powrotu do ojczyzny Polaków z Rosji Sowieckiej. Podobny charakter mają akta zgromadzone na Litwie. Po podpisaniu pokoju ryskiego przeszło 5,5 tys. polskich żołnierzy zostało zwolnionych z obozów i więzień sowieckich i powróciło do Polski w 1921 i 1922 r. Ich transporty jechały przez Ukrainę (Szepietówka) i Białoruś (Stołpce), a grupy uciekinierów przedzierały się przez państwa bałtyckie. W związku z tym powstała tam niewielka dokumentacja, która przechowywana jest w wymienionych powyżej archiwach.

Względy logistyczne i ogromne koszty powodowały, iż żaden z wymienionych wcześniej badaczy polskiej obecności militarnej w Rosji w okresie I wojny światowej i wojny domowej nie prowadził kwerendy źródłowej w zespole Adiutantury Generalnej Naczelnego Wodza znajdującym się w Instytucie Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku. W chwili obecnej dostęp do tych akt jest łatwy, ponieważ zostały zdigitalizowane i są udostępnione online.

¹¹¹ Р. Оплаканская, *Трудная дорога домой. О репатриации военнопленных 5-й польской стрелковой дивизии на юге Сибири в 1921 г.*, „Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich” 2015, s. 59–72.

Dopiero po opublikowaniu wielu szczegółowych prac obejmujących dzieje poszczególnych formacji, oddziałów i związków taktycznych, a później podsumowującej syntezy prezentującej genezę, walkę, martyrologię i drogi, którymi wracali z Rosji do kraju żołnierze narodowości polskiej w latach 1917–1922, wypełnione zostaną luki w polskiej historiografii.

STRESZCZENIE

Waldemar Rezmer, Polskie formacje wojskowe w Rosji 1917–1922 – baza źródłowa, stan wiedzy i postulaty badawcze

W historiografii polskiego wysiłku zbrojnego lat I wojny światowej i bezpośrednio po niej następującego okresu wojen o niepodległość i kształt granic Rzeczypospolitej wyraźnie dominuje tematyka piłsudczykowska (Legiony Polskie, Polska Organizacja Wojskowa). Pozalegionowe polskie formacje ochotnicze i ich czyn zbrojny były traktowane drugorzędnie. Dotyczy to także polskiego wysiłku militarnego w Rosji w latach I wojny światowej (Legion Puławski, Brygada Strzelców Polskich i Dywizja Strzelców Polskich), czasu zamętu wywołanego rewolucjami (lutową i październikową 1917 r.), a później rozpalającą się wojną domową i udziałem w tych zmaganiach polskich formacji (I, II i III Korpus Polski, 4 Dywizja Strzelców i Samodzielna Brygada Strzelców). Słabo zbadana została również walka, martyrologia i skomplikowane drogi powrotu do ojczyzny Polaków, którzy służyli w Wojsku Polskim (5 Dywizja Strzelców) lub w „białych” formacjach w Rosji i na Syberii w latach 1917–1922. Dotychczasowe badania autor postarał się naświetlić w niniejszym tekście, próbując również wyznaczyć postulaty badawcze dla dalszych badań, szczególnie ważnych w okresie stulecia polskiego czynu zbrojnego w walce o niepodległość, odzyskanie niepodległości i jej obrony w wojnach o granice.

Słowa kluczowe: formacje polskie w Rosji 1914–1918, Legion Puławski, Brygada Strzelców Polskich w Rosji, Dywizja Strzelców Polskich w Rosji, I, II i III Korpus Polski, 4 Dywizja Strzelców, 5 Dywizja Strzelców na Syberii

SUMMARY

Waldemar Rezmer, Polish military formations in Russia of 1917–1922 – source base, state of knowledge and research demands

The historiography of Polish military effort of World War I and the following period of wars for independence and shape of the borders of the Republic of Poland is visibly dominated by topics connected with Józef Piłsudski (Polish Legions, Polish Military Organization). Polish volunteer formations not belonging to Legions and their military activity have been treated as secondary. It also concerns the Polish military effort in Russia in World War I years (Puławy Legion,

Polish Rifle Brigade and Polish Rifle Division), the time of havoc caused by the revolutions (February and October 1917), and then the intensifying civil war and the participation of Polish formations in those fights (Polish I, II and III Corps, 4th Rifle Division and Independent Rifle Brigade). The fight, martyrdom and complicated ways to return to Homeland taken by the Poles who served in the Polish Army (5th Rifle Division) or in the „white” formations in Russia and Siberia in 1917–1922, have also been poorly studied. The author attempted to cast light on the existing research, also trying to determine the agenda for further studies, especially important in the centennial of Polish military effort during the fight for independence, the time of regaining it and its defense in the wars for borders.

Keywords: Polish formations in Russia of 1914–1918, Puławy Legion, Polish Rifle Brigade in Russia, Polish Rifle Division in Russia, Polish I, II and III Corps, 4th Rifle Division, 5th Rifle Division in Siberia

РЕЗЮМЕ

Вальдемар Резмер, Польские военные формирования в России 1917–1922 гг. – база источников, объем научного знания о них и исследовательские концепции

В историографии польских вооруженных сил Первой мировой войны и наступающем непосредственно после нее периоде войн за независимость и форму границ Речи Посполитой явственно доминируют темы, связанные с Пилсудским (Польские Легионы, Польская военная организация). Добровольные формирования поза легионами и их военные действия были воспринимается как второстепенные. Это касается также и польских военных сил в России в годы Первой мировой войны (Пулавский легион, Бригада польских стрелков и Польская стрелковая дивизия), времени беспорядков, вызванных революциями (февраль и октябрь 1917 г.), а позднее – разгорающейся гражданской войны и участия в них польских формирований (I, II и III Корпус польский, 4 Дивизия стрелков и Самостоятельная бригада стрелков). Мало исследований было также посвящено борьбе, мартирологии и сложным путям возвращения на родину поляков, которые служили в Войске Польском (5 Дивизия стрелков) или в „белых” формированиях в России и в Сибири в 1917–1922 гг. Автор постарался осветить в данной статье уже существующие исследования на эту тему, пытаясь также обозначить исследовательские постулаты для дальнейших научных поисков, особенно важных в период столетия польских вооруженных действий в борьбе за независимость, обретения независимости и ее защиты в войнах за границы.

Ключевые слова: Польские формирования в России в 1914–1918 гг., Пулавский легион, Бригада польских стрелков в России, Дивизия польских стрелков в России, I, II и III Корпус польский, 4 Дивизия стрелков, 5 Дивизия стрелков в Сибири